УДК 82.091

Л.Х. Дәүләтшина

Г. ГЫЙЛЬМАНОВНЫҢ БАЛАЛАР ӨЧЕН ЯЗЫЛГАН ӘСӘРЛӘРЕНДӘ МИФОЛОГИК КАТЛАМ

В статье рассматривается мифологический пласт информации, используемый Г. Гильмановым в литературных сказках и драматических произведениях для детей. В ходе исследования отдельное внимание уделяется литературным сказкам, в которых используются мифологические сюжеты и мотивы, восходящие к фольклорной традиции. В основу литературных сказок автора заложены сюжеты татарских легенд и сказок, соотносящиеся с различными слоями тюрко-татарской мифологии. Драматические произведения писателя рассматриваются в их отношении к актуальным мифологическим персонажам народной традиции (Шурале, Убыр, Хызыр Ильяс и др.). Обращение к мифологическим персонажам позволяет автору раскрыть нравственные проблемы современного общества, сместив полюс отрицательных значений с мифических существ на человека.

Ключевые слова: традиция, мифология, фольклор, образ, сюжет, мотив.

The article examines the mythological layer of information used by G. Gilmanov in literary fairy tales and dramatic works for children. In the course of the study, special attention is paid to literary fairy tales, which use mythological plots and motifs dating back to the folklore tradition. The author's literary fairy tales are based on the plots of Tatar legends and fairy tales, correlating with various layers of Turkic-Tatar mythology. The dramatic works of the writer are considered in their relation to the actual mythological characters of the folk tradition (Shurale, Ubyr, Khyzyr Ilyas, etc.). The appeal to mythological characters allows the author to reveal the moral problems of modern society, shifting the pole of negative meanings from mythical creatures to man.

Keywords: tradition, mythology, folklore, image, plot, motive.

Иҗат юлын реализм кысаларында башлаган Г. Гыйльманов 1990 еллар ахыры – 2000 еллар башында татар әдәбиятына килеп кергән гомуми тенденциягә мөнәсәбәтле яңа әдәби юнәлешләрдә каләмен чарлый. Нәкъ бу вакытта төрле мәдәни катламнарга игътибар көчәю, новатор һәм традицион әдәби элементларның синтезы мифология һәм әдәбиятның үзара мөнәсәбәтен үзгәртә. Мифологик образ һәм сюжетларны әсәр тукымасына ничек бар шулай кертү белән янәшә яшерен мифологизм, ягъни сурәтләү процессын мифологик фикерләү схемаларына нигезләү гамәлгә керә [Давлетшина, с. 41]. Г. Гыйльмановның бу юнәлештә язылган әсәрләрендә галәм, яшәеш моделен тасвирлауда «универсальлек»кә омтылу, мифологик детальләр ярдәмендә вакыйгаларның милли масштабка күчерелүе, автор фантазиясенә бәйле мифик галәм сурәте тудырылу, яңа чынбарлык уйлап табу,

образ һәм мотивларны мифологик дәрәҗәдә ачыклау кебек сыйфат-үзенчәлекләр өстенлек ала.

Г. Гыйльмановның прозада үз юнәлешен булдыруы аның балалар әдәбиятында да тиз арада танылуы өчен ныклы нигез булып тора. 1995 елда, Галим Әсәнов псевдонимы астында, аның балаларга атап язылган шигырьләре тупланган «Гөрләвек – Ручеек» исемле рәсемнәр белән бизәлгән китабы дөнья күрә, аннан соң да балалар өчен шигырь, әкият, драма әсәрләре җыентыклары даими басылып тора. «Йөгерек гөрләвек» (1998), «Әбием сихерче бугай» (1999), «Көмеш тарак» (2000), «Алдакчы тукран» (2003), «Самат батыр» (2012), «Илекәй батыр» (2014) исемле китаплары нәни укучылар арасында аеруча популярлык казана.

Билгеле булганча, нәниләргә атап язылган әсәр укучыны дөнья белән таныштыру, белем-мәгълүмат бирү ягыннан гына түгел, сәнгатьчә матурлыгы белән дә үзенә тартып торырга тиеш. Г. Гыйльманов балалар әдәбиятының шушы үзенчәлеген аңлап иҗат итә, ул сабыйларга җитди төшенчәләр турында кызыклы һәм мавыктыргыч итеп сөйли белә. Язучының бу сыйфатына Л.И. Минһаҗева һәм Э.Ф. Гомәрева [Минһаҗева, б. 152; Гумерова, Мингазова, с. 15] игътибар итәләр. Бу өлкәдә ул, бер яктан, татар әдәбияты традицияләренә таяна, икенче яктан, халык авыз иҗатын тирәнтен белү сәбәпле, бала күңеленә тылсымлы ачкычны җай гына ярата ала.

Г. Гыйльмановның балалар өчен язылган әсәрләре арасында аерым урынны әдәби әкиятләр алып тора. Алар – балаларның яшь үзенчәлекләрен, психологиясен белеп язылган, сурәт һәм образларга бай, уку өчен җиңел әсәрләр. «Илекәй батыр» китабында (2014) туплап бирелгән әкиятләрнең күбесе татар халкының мифларына, легенда-риваятьләренә барып тоташа, сюжет җебенең чишмә башы халык ышануларыннан юл ала. Әкиятләрнең күпчелеге күләменең кечкенә булуы белән аерылып тора, ләкин аларның һәрберсе балага тәрбия дәресе бирә, гасырдан гасырга, бер буыннан икенчесенә тапшырыла килгән халык тәҗрибәсен җиткерә.

Язучының игътибар үзәгендә – татар халкының мифологик мирасы, ягъни күп гасырлар элек кешенең үзен әйләндереп алган дөнья, тирәлек турындагы фантастик карашлары нигезендә туган хикәятләре һәм ышанулары. Борынгы төркиләрнең күзаллавында дөньяның вертикаль моделе Югары, Урта һәм Җир асты өлешләреннән гыйбарәт булган. Урта дөнья белән Изге Җир-Су («Ыдук Йер-Суб») хакимлек итсә, Җир асты дөньясы «кешеләрне бер-берсеннән аеручы» һәм аларга «үлем хәбәрчеләрен җибәрүче» Эрлик-ханга буйсынган [Кляшторный, с. 91], ә югары дөнья белән борынгы төрки пантеонның югары алласы – илаһи Күк буларак кабул ителгән Тәңре һәм аның илаһи хатыны Умай идарә иткән. Билгеле булганча, IX–X гасырларда ислам дине рәсми рәвештә кабул ителеп, халык арасында да таралгач, Тәңре Алла исеме белән янәшә кулланыла башлый. Ислам белгечләре фикеренчә, «Тәңре төрки телләрдә Аллаһ сүзе белән бер үк мәгънәдә

кулланыла» [Ислам, б. 151], вазифаларының уртаклыгы тәңречелек тәгълиматының ислам дине белән органик рәвештә керешеп китүенә китерә. Г. Гыйльмановның «Тәңре мәхәббәте», «Җир яралу», «Тәңре сыерлары, Тәңре үгезләре», «Тәңре куагы», «Җан өләшүче Умай хатасы» кебек әкиятләрендә нәкъ менә төрки каганлыклар корып яшәгән дәвердәге гомумтөрки кавем күзаллавында формалашкан мифологик карашлар, аларның соңрак дәвер халык мифологиясендә сакланган эзләре чагылыш таба, балаларга бу дөньяның һәм җир йөзендәге төрле күренешләрнең барлыкка килүенә бәйле мифологик карашлар җиткерелә.

Әкиятләрдә мифологик мирасыбызның икенче төре, ягъни алла статусына ия булмаган ияләр, рухлар һәм зарарлы көчләргә бәйләнешле ышануларны һәм хикәятләрне үз эченә алган түбән мифологиягә дә киң урын бирелгән. Халык ышануларында ияләр табигать объектларының, кеше яши торган торак урыннарының хуҗасы буларак кабул ителәләр һәм, күңелләрен күрә белсәң, кешегә файдалы затлар буларак күзалланалар, ә җен, албасты, убыр, өрәк, шүрәле, шайтан һ.б шундый түбән рухлар адәм баласының тормышында туган күңелсезлек, бәхетсезлек, акылдан язу кебек күренешләрнең сәбәпчесе буларак тасвир ителәләр. Г. Гыйльмановның «Егет белән Шайтан», «Йорт иясе йорт эзли», «Су анасы белән Ялмавыз», «Матча асты – шайтан биләмәсе», «Айсылу белән Шүрәле» кебек әкиятләрендә балалар көндәлек тормыштан инде югала барган мифологик ышанулар белән танышалар, куркыныч дип кабул ителгән затларның асылда кешенең ниятенә бәйле рәвештә я яхшы, я яман якка үзгәрүен аңлыйлар. Балаларга җиңел, йөгерек тел, мавыктыргыч сюжет, кызыклы образлар аша хәзерге татар фольклорында кыйпылчыклары гына сакланып калган мифологик ышанулар дөньясы ачыла. Йорт иясенең йортка бәрәкәт китерүе, җеннәрнең мәкере, җир асты патшалыгына төшү, су анасының адәм балаларына ярдәм кулы сузуы кебек мотивлар бер әкияттән икенчесенә күчә килеп, мифологик дөнья сурәтен барлыкка китерәләр.

Әдәби әкиятләрнең бер өлеше дөньядагы төрле нәрсәләрнең һәм күренешләренең барлыкка килүе белән бәйле легенда текстларын үз эченә ала һәм алар нигезендә яңа сюжет корып балаларны тәрбияләү функциясен башкара. Мифологик һәм сәнгатьчә фикерләү үрелүенә корылган, легенда жанрына яраклаштырылып әдәби эшкәртелгән әкият текстлары күк җисемнәре, кошлар, хайваннар, агачлар, үләннәр һәм башка тереклек ияләренең барлыкка килүе һәм аларга хас булган үзенчәлекләрнең килеп чыгышы хакындагы архаик күзаллаулар белән танышырга мөмкинлек бирә («Күбәләк ничек күбәләк булган?», «Чыршы ни өчен яшел?», «Куяннарның колагы ни өчен озын?», «Чык бөртеге, Ромашка чәчәге һәм Кояш», «Карлыгач – изге кош» һ.б.). Язучы әлеге әсәрләрендә билгеле бер күренешләрнең һәм объектларның барлыкка килүен аңлатып кына калмый, ә бәлки өлкәннәргә мөнәсәбәт, әхлаклылык, дуслык-татулык, тырышлык, куйган

максатыңа ирешү кебек проблемаларның дөрес юнәлештә чишелешенә дә игътибар итә.

Г. Гыйльмановның югарыдагы әсәрләренең күбесе легенда һәм мифологик хикәят сюжетларына корылган булса да, араларында яхшылык явызлыктан өстен торган һәм дөреслек һәрвакыт җиңеп чыга торган халык әкиятләре сюжетына якын текстлар да аз түгел. Аның геройлары әкият кануннары буенча яши, тыңлаучыларны яки укучыны дөньяда һәр явызлыкны җиңеп чыгарлык көч булуына ышандыра. Язучының әдәби әкиятләре кыска сюжетка корыла, әмма халык әкиятләрендәгечә дөнья да, патшалык та, әкиятнең баш герое һәм аның эш-гамәлләре дә гадәттән тыш итеп тасвирлана. «Илекәй батыр», «Илекәй батыр җеннәр патшалыгында», «Илекәй белән Убырлы карчык» һ.б. әкиятләрдә геройның эш-гамәлләре аның үзенә яки гаиләсенә зыян салган дошманга каршы көрәшүгә, ниндидер тылсымлы предметны эзләүгә, гаилә коруына юнәлтелә.

Г. Гыйльманов каләме тудырган әкият текстлары, әлбәттә, тулысы белән мифларга туры килми, автор фантазиясе белән сугарылып, яңа сюжетка корыла яисә, мифологик сюжетны саклап, яңа детальләр белән баетыла, әмма, нигездә, мифологик мотивларга, мифологик персонажларның характеристикасына хилафлык килми, алар төп функцияләрен саклап калалар. Әкиятләрнең сюжет үстерелешенә килгәндә, вакыйгалар мавыктыргыч, кызыклы сурәтләнә һәм, иң мөһиме, халык хәтеренә салынган төп хакыйкать белән каршылыкка керми, ә киресенчә, балага катлаулы мифологик карашларны гадәти образлар аша аңлатып бирү омтылышы ясала. Әкиятләр аша автор балаларны табигать һәм тормыш-көнкүреш шартлары белән таныштыра, кечкенәдән үк бала характерында уңай сыйфатлар формалаштыру бурычын куеп, аларны матур гадәтләргә, хезмәткә өйрәтә, ата-аналарны һәм олыларны хөрмәт итү, гаделлек, намуслылык, батырлык, тыйнаклык һәм башка күркәм сыйфатлар тәрбияләү максатын куя.

Бер үк вакытта Г. Гыйльманов балалар драматургиясендә дә иҗади уңышларга ирешә: халык театрлары, мәктәп драма түгәрәкләре, театр студияләре тарафыннан сәхнәләштерелгән күп кенә пьесаларын яза, аның «Кыш бабайда сер бар», «Шүрәлеләр ни атлы?», «Миңа дус кирәк!» пьесалары буенча телефильмнар эшләнгән. Балалар сәхнәсе өчен иҗат ителгән әсәрләрендә язучы һәрдаим татар халкының мифологик мирасына, ышанулар системасына, фольклорга мөрәҗәгать итеп килә. Сәхнә әсәрләрендә балаларга мәгълүм персонажларның үзенчәлекле ачылуы, кызыклы сюжетлар һәм уйланылган идея-фикер игътибарны үзенә тарта. «Көмеш тарак» китабында (2000) урын алган «Убырлы карчык – әбием», «Кыш бабайда сер бар», «Булат нигә яхшы укый?», «Көмеш тарак», «Шүрәлеләр ни атлы?», «Кәнфитләр патшалыгында» кебек әсәрләрдә әдәп-әхлак, намуслылык-оятсызлык, кешелеклелек-явызлык, аталар һәм балалар мөнәсәбәте мәсьәләләре әкият һәм мифологик ышанулар дөньясыннан килгән персонажлар

ярдәмендә хәл ителә, әкият сюжетындагы кебек төп персонажлар яшәгән дөнья белән янәшә мифологик дөнья булдырыла, аның геройлары кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрнең дөрес булу-булмавын билгели торган камертонга әверелә.

Сәхнә әсәрләренең сюжеты гади, катлаулы проблемаларга корылмаган, әмма шул ук вакытта мавыктыргыч вакыйгалар барышы ахырга кадәр игътибарны үзенә җәлеп итеп тора һәм көтелмәгән чишелешкә китереп җиткерә. «Убырлы карчык – әбием» әкият-тамашасының сюжеты борынгы дастаннар заманасына алып китсә дә, һәр укучы күңелендә заманга бәйсез вакыйгалар чылбырын барлыкка китерә. Сюжет җебе Нәзир исемле малайның үлем хәлендә яткан әнисенә дәва эзләвен бәян итүгә нигезләнә. «Әнкә җанлы» бала үз гомерен корбан итү бәрабәренә (яшәү көче тупланган үләнне өзгән өчен кемдер һәлак булырга тиеш) Убырлы карчыктан авыру әнисе өчен дару үләне алып кайтырга дип юлга чыга. Сихерле аланда әкият персонажы – Убырлы белән очраша, аны ниятенең изгелегенә ышандырып, дару үләнен әнисенә алып кайта һәм әнкәсен терелтә. Г. Гыйльманов әсәрләрендә очраган әдәби персонажлар әкият геройларын хәтерләтсәләр дә, алар белән чагыштырганда, үзгә сыйфатларга ия булалар, вакыйгалар барышында бары яхшы яктан гына ачылалар. Убырлы карчык та, әкиятләрдәге образыннан аермалы буларак, асылда башка кешеләр кебек яши торган, яхшы күңелле, «урманның бөтенлеген, рухын-җанын сакларга куелган» [Гыйльманов, б. 25] изге җан буларак тәгаенләнә һәм үз гомере бәрабәренә Нәзирнең анасын саклап кала.

«Шүрәлеләр ни атлы?» әкият-пьесасында да табигать белән кеше, адәм балаларының үзара мөнәсәбәте проблемалары күтәрелә. Көндәлек тормышыбыздан рухи кыйммәтләр, гореф-гадәтләр югалып барган чорда Г. Гыйльманов бала күңеленә юл ачуның үтемле чарасын таба – һәркемгә кечкенәдән якын сюжетка мөрәҗәгать итә. Әсәрнең нигезенә салынган Г. Тукайның «Шүрәле» әкияте кешеләр һәм табигать дөньясы арасындагы конфликтны ачу вазифасын башкара. Пьесада, халык иҗаты әсәрләреннән аермалы буларак, төп герой Тәүфикъ Шүрәле урынында кала, һәм әлеге хәл күпләргә сабак бирердәй вакыйгаларны һәм конфликтны барлыкка китерә. Шүрәлеләрне «явыз, ямьсез, йонлач хәшәрәтләр» дип күз алдына китерергә күнеккән укучы алдында мифологик персонажлар бөтенләй икенче яктан ачыла: алар кешеләрнең явызлыгы аркасында караңгы урманнарда качып ятарга мәҗбүр икән бит дигәй уй укучыга тынгы бирми. Пьесаның төп герое – ялкау, тәрбиясез Тәүфикъ нәкъ менә шүрәлеләр ярдәмендә яхшы якка үзгәрә бара. Әсәрнең нигезенә салынган төп проблема исә Ата Шүрәле авызыннан әйтелә: «И кешеләр, кешеләр... Сез һәр җан иясен дошман күрергә күнеккәнсез. Үзегезне әллә нинди акыллы затларга санныйсыз. «Былтыр кысты» дип урман ияләреннән көләсез... Ә үзегез... Очраган бер шүрәледән алданып, «Минтиле!» (Шүрәле исеме) дип кычкырып йөрисез. Без бүген шул хакта гына искәртмәкче булдык: урманда аңлы затлар яши, урман начар-

лык кылырга теләгәннәрне акылга да утырта белә, димәкче булдык» [Гыйльманов, б. 145]. Шул рәвешле, һәр җан иясе – табигать баласы, табигать белән һәм үзара дустанә яшәгәндә генә тыныч-тату тормышка ирешеп була, дигән нәтиҗә калкытыла.

Алдагы әкиятләр һәркемнең тормышында булырга мөмкин гадәти вакыйганы әкият геройлары яисә мифологик сюжет белән бәйләнештә сурәтләсәләр, «Кәнфитләр патшалыгында» дип аталган әкият-тамашада Г. Гыйльмановның бер әсәреннән икенчесенә күчә килгән, архетип дәрәҗәсенә җиткерелгән Ак сакаллы карт – Ак бабай – Хозыр Ильяс образы ярдәмендә автор әкияте тудырыла, икмәк, ризык кадере мәсьәләсе әлеге персонаж белән очрашу вакыйгасы аша чишелә. Язучы бередә дә һәр балага таныш ситуацияне сайлый, чөнки һәрвакыт конфет ашау теләге бер генә баланың да күңеленә килми калмагандыр. Әлеге теләкнең тормышка ашуына нигезләнгән сюжетның чишелеше бала өчен бер дә көтелмәгәнчә хәл ителә: һәр көнне баллы тәм-том ашау туйдыра икән, дөньяда иң кадерле ризык – икмәк икән, дигән фикер балаларга аңлаешлы дәрәҗәдә җиткерелә. «Иң бәхетле кем? – дисезме, Иң бәхетле без икән!» дип сөенгән балалар алга таба үзара тату булмаган, икмәк кадерен белмәгән өчен Хозыр Ильяс тарафыннан җәзалананалар, үз ялгышларын таныганнан соң гына, «Икмәк-нанны җандай күреп, Гел тату яшик бергә...» [Гыйльманов, б. 164], дигән нәтиҗәгә киләләр. Сюжет үстерелешен тотып торган дини-мифологик образ гасырдан гасырга күчә килгән һәм күп кешенең кечкенәдән күңеленә салынган «Хозыр Ильяс адәм заты каршына сынар өчен чыга» дигән ышануга нигезләнә һәм сабыйлар күңеленә тәрбия орлыклары сала.

Г. Гыйльмановның һәр әкият-пьесасы татар халкының борынгыдан килгән ышанулары белән бәйләнештә ачыла, әмма төп фикер автор уйдырмасы ярдәмендә көтелмәгән чишелеш аша җиткерелә. «Убырлы карчык – әбием» әкиятендә төп вазифаны башкарган Убырлы карчык та, «Булат нигә яхшы укый?» дип аталган әкият-тамашадагы Булатка яхшы укырга ярдәм иткән Бүкәй дә, «Көмеш тарак»тагы Айсылуны үги ана газаплавыннан коткарган дию Хәшәр дә, «Шүрәлеләр ни атлы?» әсәрендәге Шүрәле гаиләсе дә традицион рәвештә мифологик ышануларда начар яктан характерлансалар да, автор интерпретациясендә әлеге түбән рухлар асылда кешеләр кебек үк изге күңелле, яхшы ниятле затлар буларак ачылалар, ә аларның явызлыклары бары адәм балаларының килбәтсез кылануларына каршы җавап кына булып тәгаенләнә. Гадәти һәм таныш әкият һәм миф геройлары аша язучы бала күңеленә яхшылык орлыклары индерә, аңа һәр кылгын явызлыкның җәзасы була, дигән фикерне сеңдерә һәм әйләнә-тирә дөнья белән дустанә мөнәсәбәттә яшәргә өйрәтә.

Гомумән алганда, Г. Гыйльманов үз иҗатында игътибарын халыкның милли яшәешенә, күркәм гореф-гадәтләренә, борынгы тамырларына юнәлтә, аның әсәрләрен төрле катлам укчылары яратып укый, һәркем үз күңелендә автор-хикәяләүче үткәргән фикер белән

аваздашлык таба. Әсәр структурасына кертелгән миф элементлары татар тормышының төрле якларын һәм аңа гына хас булган үзенчәлекләрен, проблемаларын яктыртып кына калмыйча, әлеге күренешләрне гомумкешелек кыйммәтләре яссылыгына күчерәләр, үзенчәлекле яшәеш энциклопедиясен хәтерләтәләр. Язучы фольклор образларын, мотивларын, сүз байлыгын әсәр тукымасына бик оста, табигый рәвештә кертеп, үзенчәлекле, кабатланмас почергын, стилен барлыкка китерә. Мифологияне тирәнтен белеп эш итү, архетипик образларга, билге-символларга, халык ышануларына, фикерләү калыпларына мөрәҗәгать итү аңа көнкүрешне, халыкның фәлсәфи-эстетик карашларын чагылдырып, милли колоритны тудыруда, психологизмны көчәйтүдә ярдәм итә.

Әдәбият

Гыйльманов Г. Көмеш тарак: пьесалар, шигырьләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. –207 б.

Гумерова Э.Ф., Мингазова Л.И. Фольклорные традиции в татарской детской прозе конца XX – начала XXI веков // Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика. 2017. № 2. С. 14–17.

Давлетшина Л.Х. Мифологизм в татарской прозе конца XX – начала XXI в. Казань: РИЦ «Школа», 2006. 186 с.

Ислам. Белешмә-сүзлек / Төзүче З. Шәфигый. Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. 190 б.

Кляшторный С.Г. Древнетюркская мифология: к постановке проблемы // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Ч. 2. М., 1979. С. 91–95.

Минһаҗева Л.И. XX гасыр татар балалар әдәбияты: үзенчәлекләре һәм үсеш тенденцияләре. Казан: Хәтер, 2011. 312 б.

Дәүләтшина Ләйлә Хәсән кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты гыйльми секретаре